

ÜLVİYYƏ RƏHMAN qızı İBRAHİMOVA
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KONTEKSTİNDƏ AKTUAL ÜZVLƏNMƏ MƏSƏLƏSİ

Danışan nitq prosesi zamanı öz fikrini cümlələr ilə ifadə edir. Bir dil vahidi kimi cümlə sözlərin və söz birləşmələrinin əlaqələnməsi vasitəsilə yaranır. Cümləni təşkil edən söz və söz birləşmələri ayrı-ayrılıqda işləndikdə hər hansı bir fikri bitkin şəkildə ifadə edə bilmir. “Sözlər və söz birləşmələri yalnız grammatikanın ixtiyarına keçdikdə, struktur və məna cəhətdən birləşdikdə, qrammatik qaydalar əsasında bir-biri ilə bağlandıqda, predikativliyə və bitmə intonasiyasına malik olduqda fikirlərimizin ifadəsinə xidmət edir” [3, s. 6].

Danışiq prosesində bəzən bir cümlədən, bəzən də cümlələr toplusundan istifadə edirik. Cümlələrin bir-birini izləməsi ilə mətn yaranır. İnsanların nitqində cümlələrin belə əlaqəli olması onun kommunikativliyi ilə,

yəni ünsiyyət yaratma funksiyası ilə birbaşa bağlıdır. Bu səbəbdən danışarkən cümlədəki sözləri xüsusi şəkildə seçir, onları hansı tonda, cümlənin hansı mövqeyində istifadə edəcəyimizi anlarıq.

Cümlədə sözlərin kommunikativ məqsədlə sıralanması cümlənin kommunikativ üzvlənməsini meydana çıxarır. Belə üzvlənmə dilçilikdə aktual üzvlənmə termini ilə adlandırılıb.

Dünya dilçiliyində H.Paul, H.Habelents, Q.Amman, F.Travniçek, Y.Paulini, Y.Daneş, Y.Mistik, F.Fortunatov, L. Şerba, V.Vinoqradov, N.Şvedova, T.Lomtev və başqaları aktual üzvlənmə ilə bağlı təsəvvürləri zənginləşdirmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində yeni tədqiqat sahəsi hesab olunan aktual üzvlənmə ilə Ə.Cavadov, E.Həsənova, F.Əlizadə, F.Ağayeva, K.Vəliyev, K.Abdullayev, N.Abbasova, B.Hacıyev, Ş.Yusifli, Ə.Abdullayev və başqa alimlərimiz məşğul olmuşlar.

Praqa dilçiliyi lüğətində aktual üzvlənməyə belə tərif verilirdi: “Cümlənin aktual üzvlənməsi (Actual division of the sentence, division actuallé de laphrase, aktuallé Gliderung des Satzes...) cümlədə funksional cəhətdən cümlə əsasını təşkil edən mövzunun (tema), yəni məlum olanın, bilinənin və nətiqin, danışanın vermək istədiyi məlumat, situasiyanın nüvəsi (rema), yəni yeninin müəyyən edilməsidir” [4, s. 11].

Bu anlayış aktual üzvlənmə, cümlənin funksional perspektivi, informasiya struktur, məntiqi-qrammatik səviyyə, məntiqi-qrammatik üzvlənmə, kontekstual üzvlənmə, cümlə üzvlərinin kommunikativ yükü, kompozisiya üzvlənmə, semantik üzvlənmə, dinamik üzvlənmə, tema-rematik üzvlənmə, kommunikativ üzvlənmə kimi terminlərlə ifadə olunub.

Aktual üzvlənmə hər zaman özünü göstərməyə bilər. Belə ki, müəyyən bir nitq prosesində və ya mətn daxilində cümlədə müəyyən bir fikrin aktuallaşdırılması, yəni daha çox diqqətə çatdırılması aktual üzvlənməni doğurur.

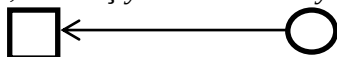
Dilçilikdə aktual üzvlənmə məsələsi bir çox halda sadə cümlə kontekstində öyrənilmişdir. Fikrimizcə, bu anlayışın mürəkkəb cümlə, xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlə kontekstində öyrənilməsi, kommunikativ üzvlənmənin tədqiqində aktual üzvlənmənin metod və prinsiplərinin mürəkkəb cümlələrə tətbiq edilməsi mühüm məsələlərdəndir.

Adresant (danışan, yazan) nitqini qurarkən cümlələrdən istifadə edir. Fikrin ifadəsi zamanı cümlədə üzvlərin (mürəkkəb cümlədə isə komponentlərin) qarşılıqlı əlaqəsi nitqin daha dolğun qurulmasına imkan yaradır.

Nitq prosesi zamanı insan yaddaşı çətin və yeni məlum olan hissəni fikrin sonuna saxlamağa meyillidir. Odur ki, cümlənin qurarkən informasiya verən əvvəlcə məlum olanı, yəni temanı, daha sonra isə yeni məlumatı bildirir. Nitq axınında cümlələrin bütün fikri əhatə edə bilməməsi nəticəsində qırıqlıqlar yaranır və digər cümlədə yeni informasiyanın davamı verilir. Bu halda “birinci cümlənin reması (yeni fikri) ikinci cümlənin teması kimi, üçüncü cümlənin teması ikinci cümlənin reması kimi... çıxış edərək mətni təşkil edir” [3, s. 400].

Aktual üzvlənmə komponentlərinin struktur sərhədləri mürəkkəb cümləyə tətbiq edilərkən böyüyür, tema və rema ayrıca cümlələrlə ifadə olunur.

Özün bilirsən ki, səni heç yerə buraxan deyiləm (İ.Şıxlı).

Verilən misalda cümlənin ilk komponenti temanı, ikinci komponenti isə remanı bildirir. Baş cümlədə buraxılmış üzv budaq cümlə vasitəsilə izah edilib. Budaq cümlə bu izahla bütövlükdə rema qütbünü təmsil edir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi onun komponentləri arasındakı qarşılıqlı semantik-qrammatik münasibətlərin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu cümlələrin üzvlənməsinin komponentləri kimi iki qütbə ayrılması mürəkkəb cümlə üzvlənməsinin əsasını təşkil edir.

Özünü elə aparırdı ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur (İ.Şıxlı).

Tema və remanın ayrı-ayrı cümlələrlə ifadə olunduğu belə hallarda tema və remanın daha aydın sərhədlərlə ayrılması müşahidə olunur.

Tabeli mürəkkəb cümlədə məna yükü komponentlərdə müxtəlif cür olur: bəzən məna yükü baş, bəzən budaq, bəzən də baş və budaq cümlələrdə bərabər paylanmış olur. Baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin qurulması üçün zəmin yaradır, mürəkkəb cümlənin ümumi məzmununun açılmasına xidmət edir. Baş cümlə budaq cümləni istiqamətləndirir.

Sadə cümlənin semantik üzvlənməsi onu təşkil edən söz, söz birləşməsi və s. səviyyəsində olan vahidlərdir. Mürəkkəb cümlədə isə bu daha böyük sintaktik vahid olan cümlələr ilə ölçülür.

Tabeli mürəkkəb cümlədə remalaşma iki halda müşahidə oluna bilər.

- 1) Komponentlərdən birinin bütövlükdə aktuallaşması;
- 2) Koponentin öz daxilində aktuallaşma.

Tabeli mürəkkəb cümlədə rema bir çox hallarda budaq cümlədə verilir. Ancaq quruluşca tema– baş cümlədən asılı olur. Baş cümlə sintaktik cəhətdən güclüdür, müstəqildir. Budaq cümlə isə sintaktik-informativ cəhətdən güclüdür. Baş cümlə informativ cəhətdən zəifdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri aktuallaşa bilər, yəni rema qütübünü təşkil edə bilər. Bu özü də iki halda mümkündür:

- 1) Budaq cümlənin aktuallaşması;
- 2) Baş cümlənin aktuallaşması.

Sadə cümlə strukturunda aktual üzvlənmə komponentlərinin söz sırasından asılı olaraq çox zaman T (tema) – R (rema) kimi sıralanmasını görürük. Mürəkkəb cümlədə də bu halı müşahidə edirik. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə əvvəldə işlənən komponentin budaq və ya baş cümlə olmasından asılı olmayaraq, əksər hallarda semantik üzvlərin T – R şəklində sıralanması izlənilir.

Zərnigar xanım elə bilirdi ki, göy çat eləyəndə Əşrəf yerə düşüb (İ.Şıxlı).

Verilmiş misalda mürəkkəb cümlənin ilk komponentini təşkil edən baş cümlə öz baş üzvləri olan sadə cümlədir, ikinci komponent olan budaq cümlə də subyekt və predikata malikdir. Bu halda mürəkkəb cümlənin teması və reması ayrı-ayrı cümlələr şəklində verilir.

T ————— R

Sadə cümlənin aktuallaşma imkanları üzvlərin sırası, intonasiya, aktualizatorlar vasitəsilə reallaşırsa, mürəkkəb cümlədə bunlarla yanaşı, komponentlərin–tərkib hissələrinin sırası da mühüm amildir. Adətən baş cümlə əvvəldə gəlməklə tema qütübünü, budaq cümlə də rema qütübünü bildirir.

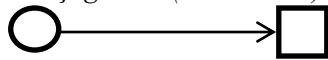
Ancaq birçə şeyi bilirdi ki, oğlu dəyəsən hamıdan, hətta doğma qardaşı Şamxaldan da seçilir (İ.Şıxlı).

Yuxarıdakı misalda baş cümlədə işarə olunan üzv budaq cümlə vasitəsilə izah edilir və budaq cümlə əsas informativ yükü daşıyır.

Tema və rema baxımından baş və budaq cümlə öz yerlərini dəyişə bilər. Baş cümlə öndə gəldikdə tema, sonda gəldikdə rema budaq cümlə öndə gəldikdə tema, sonda gəldikdə rema olur.

Dilimizdə budaq cümlənin əvvəldə işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlə formaları da var.

Adə, hardadır, ordan çağır də! (C.Cabbarlı)

Onu da qeyd edək ki, tabeli mürəkkəb cümlədə tema və rema ayrılıqda özləri də, əsas kommunikativ vəzifə və məqsədlərindən asılı olaraq üzvlənə bilər. Baş cümlənin üzvlənməsi və baş cümlədə hansı üzvün əlavə izaha, açılışa ehtiyacı olması budaq cümlənin kommunikativ məqsədini müəyyən edir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrdə aktuallaşma özünü təkcə komponentlər səviyyəsində göstərmir. Yaddan çıxaraq olmaz ki, tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrdən təşkil olunur. Bu o deməkdir ki, hər bir komponentin öz daxilində də aktuallaşma mümkündür.

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin öz daxilində aktuallaşma qismən aktuallaşma şəklində müşahidə olunur.

Nitq prosesi zamanı fikri daha aydın və dəqiq ifadə etmək üçün yalnız iki komponentdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrdən deyil, eyni zamanda bir neçə komponentdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrdən də istifadə edilir. Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrə qarışıq tipli və ya polipredikativ tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir.

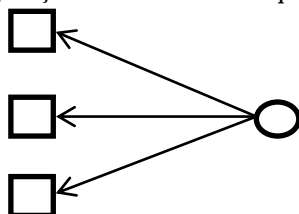
Buradan da aydın olur ki, Cümlələrin aktual üzvlənməsi üç səviyyədə gedə bilər:

- 1) Sadə cümlə səviyyəsində;
- 2) Mürəkkəb cümlə səviyyəsində;
- 3) Polipredikativ cümlə səviyyəsində.

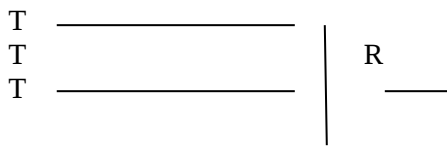
Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik üzvlənmə komponentləri söz, söz birləşməsi və ya cümlə ilə deyil, daha geniş sintaktik quruluş olan mürəkkəb qütblərlə ölçülür.

Amma abajurun işığı o qədər mülayim, ilıq, mehriban, çay o qədər ətirli, Əsədin çaldığı musiqi o qədər həzin idi ki, heç durub getməyi gəlmirdi. (Anar)

Bu misalda üç baş cümlə və bir budaq cümlə işlənmişdir.

Budaq cümlədəki rema digər baş üzvlərə eyni dərəcədə aiddir. Bu misalda tema və rema münasibəti özünü bu şəkildə göstərir.

“Polipredikativ cümlələrin əsas struktur modelləri olan ardıcıl və həmcins birləşmə semantik münasibətlərin, semantik açılışların quruluşundan asılı olan sintaktik strukturlardır. Obyektiv aləmin situasiyaları, onların münasibəti dildə bu situasiya və münasibətləri rəşional verə bilən strukturlar hazırlayır” [6, s. 16].

Həmcins budaq cümlələrin tema və ya rema olmasından asılı olmayaraq, hər biri baş cümlə ilə eyni sintaktik münasibətdə, eyni semantik bağılıqda olduğundan hər budaq cümlə ya məlum, ya da məchul məlumat kimi formalaşır və paralel birləşmə yaradır.

Nəticədə bunu qeyd edə bilərik ki, dilimizin və bu dildə danışanların nitqinin zənginliyi hər zaman tədqiqatçıları özünə heyran edir. Kommunikativ məqsədlə cümlənin üzvlərə bölünməsi və bu bölünmənin təkcə sadə cümlədə deyil, eyni zamanda, mürəkkəb cümlə, xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlə kontekstində öyrəniləsi çox mühümdür. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri danışq aktının tələbilə, dilin funksional tələbilə seçilir və işlədilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Elmi ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” (dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim, 2012, 608 s.
2. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016. 360 s.
3. Abdullayev Ə. , Seyidov Y. , Həsənov A. “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis”, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.
4. Dictionary of the Prague School of Linguistics / Josef Vachek (in collaboration with Josef Dubský) ; translated from the French, German and Czech original sources by Aleš Klégr et al.; edited by Libuše Dušková. John Benjamins Publishing Co. Amsterdam. 2003, 216 p.
5. Əlizadə F. F. “Cümlənin aktual üzvlənməsi”, Bakı, 1998.
6. Hacıyeva E. “Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi” Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986, 84 səh.
7. Xəlilov B. “Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)”. Bakı, “Adiloğlu” 2017, 428 səh.
8. Kazımov Q.Ş. “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis”. Bakı, “Təhsil”, 2007, 496 səh.

Bədii ədəbiyyat

9. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004, 416 səh.
10. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 360 səh.
11. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.
12. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 664 səh.

Açar sözlər: aktual üzvlənmə, aktuallaşma, cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, kommunikativ üzvlənmə.

Ульяия Рахман кызы Ибрагимова

Проблема актуальной принадлежности к содержанию подлежащих сложных предложений

Резюме

Эта статья посвящена актуальное членство предложения. В статье исследуется вопрос актуального деления в контексте придаточного сложного предложения. Актуальные члены сравнивались с компонентами придаточного составного предложения. Была показана граница между Тема и Рема в сложном предложении. Статья подходит к предложению с точки зрения функционального синтаксиса.

Ключевые слова: актуальное членство, актуализация, приговор, придаточное сложное предложение, коммуникативное членство.

Ulviya Rahman gizi Ibrahimova

The issue of current membership in the content of subject complex sentences

Summary

This article is about the actual division of a sentence. In the article, the issue of actual division is studied in the context of a subordinate compound sentence. The actual members were compared with the components of the subordinate compound sentence. The boundary between Theme and Rheme in a complex sentence was shown. The article approaches the sentence from the point of view of functional syntax.

Key words: actual division of sentence, actualization, sentence, subordinate compound sentence, communicative division of sentence .